

Міжнародна економіка

Галина АРТАМОНОВА

**ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ УКРАЇНИ З ЄС:
МОЖЛИВОСТІ ТА ВИКЛИКИ**

Резюме

Розглянуто сучасний стан зовнішньої торгівлі України з ЄС в умовах дії зони вільної торгівлі. Проаналізовано структуру експорту та імпорту товарів, з чого зроблено висновок про існування значних викликів при збереженні існуючих тенденцій. Особливу увагу приділено використанню можливостей Угоди про вільну торгівлю з ЄС для реалізації експортного потенціалу продукції АПК на ринках цих країн. Запропоновано створення умов для диверсифікації товарного експорту, спрощення доступу на європейські ринки для експортерів готової продукції АПК і вжиття заходів з метою обмеження надходжень товарів некритичного імпорту, зокрема продукції фармацевтичної галузі.

Ключові слова

Зовнішня торгівля, угода про вільну торгівлю, експорт, АПК, країни ЄС.

Класифікація за JEL: F10, F13, F68.

© Галина Артамонова, 2019.

Артамонова Галина, канд. екон. наук, доцент, доцент кафедри міжнародної економіки Національного університету харчових технологій, Україна.

Постановка проблеми

Перспективи розвитку української зовнішньої торгівлі на сучасному етапі визначаються ступенем успішності її адаптації до умов функціонування міжнародних економічних відносин, які постійно трансформуються. Саме в такому контексті варто розглядати розвиток зовнішньоторговельних відносин України з її нинішніми іноземними партнерами, зокрема переорієнтацію вітчизняного експорту на спільний ринок Євросоюзу з використанням можливостей Угоди про асоціацію та зони вільної торгівлі (ЗВТ) з ЄС. Водночас це вимагає запровадження властивих йому макроекономічних принципів і орієнтирів державного регулювання, імплементації європейських стандартів та технічних норм, створення країнами ЄС спільних «ланцюгів доданої вартості», імпорту найсучасніших технологій виробництва й ін.

Досі в українській економічній спільноті не вщухають дискусії щодо переваг і ризиків, які несе ЗВТ з ЄС: деякі експерти наголошують на винятково позитивних наслідках, інші вказують на недостатнє використання Україною можливостей від відкриття ринків ЄС, а ряд експертів сходиться на думці, що покращення динаміки торгівлі з ЄС має винятково ситуативний характер та ситуація будь-коли може змінитися у напрямі погіршення зовнішньоторговельного балансу через встановлення захисних бар'єрів на провідні експортні поставки з України.

Постійний моніторинг сучасного стану розвитку зовнішньоторговельних відносин України і ЄС в умовах ЗВТ – важливе завдання з огляду на закріплення позитивних результатів та пошук шляхів вирішення актуальних проблем у цій сфері. Така інформація є надзвичайно важливою для формулювання ефективної державної політики, спрямованої на забезпечення максимально повного використання можливостей, що надаються Угодою, та нівелювання викликів і ризиків, які також, безперечно, пов'язані з її імплементацією. Майбутній розвиток та зміцнення подальших позицій зовнішньоторговельної співпраці мають позначитись на економічному, соціальному й політичному становищі України.

Окремим актуальним завданням є реалізація експортного потенціалу продукції АПК на ринках ЄС (вона наразі займає найбільшу частку в експорті до держав ЄС) у результаті використання наданих торговельних преференцій, що зумовить зростання вітчизняного зернового, олійного і фруктового ринків та створить підґрунтя для розвитку м'ясного сектору, а в майбутньому – молочного комплексу України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблеми дослідження євроінтеграції та торговельно-економічних відносин України з країнами ЄС відображені у працях великої кількості вітчизняних науковців, зокрема О. Баженової [1], П. Гайдуцького [3], В. Гейця [12], А. Касич [9], Н. Непрядкіної [11], Т. Мельник [10], Л. Ярош-Дмитренко [18] й ін.

Відаючи належне напрацюванням українських дослідників у зовнішньоторговельній сфері, вважаємо, що потребують поглибленого аналізу тенденції щодо зовнішньої торгівлі України з ЄС у результаті створення ЗВТ у контексті зміни товарно-географічної структури експорту та аналізу використання річних тарифних квот ЄС на товари з України, передусім на сільськогосподарську продукцію і товари харчової промисловості, частка яких становить майже третину загального товарного експорту; необхідно дослідити динаміку й структуру імпорту з ЄС, що впливає на стан торговельного балансу та формує динаміку і якість економічного зростання в Україні.

Постановка завдання

Основною метою цієї роботи є виокремлення тенденцій зовнішньоекономічних відносин України з ЄС у контексті імплементації Угоди про зону вільної торгівлі.

Виклад основного матеріалу

Угода про асоціацію між Україною та ЄС – це найбільш масштабний пакет домовленостей в історії незалежної України. Економічна частина Угоди охоплює основні сфери й галузі економіки і за умови успішної реалізації суттєво наближає економічну систему України до економічної системи Євросоюзу на основі взаємної лібералізації руху товарів, капіталів та послуг, а також гармонізації значної частини законодавчої бази України з нормами і практикою ЄС [6].

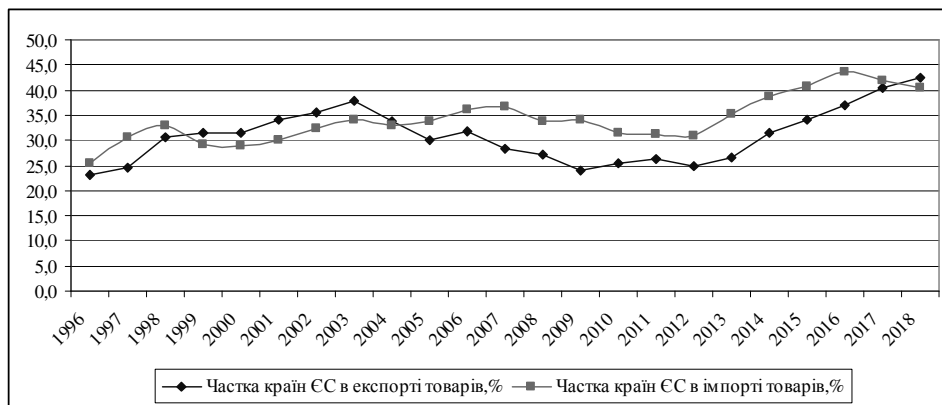
Застосування торговельної частини Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом розпочалося із січня 2016 р. Розділ «Торгівля та питання, пов'язані з торгівлею» мав розпочати дію ще наприкінці 2014 р., але через протидію Росії його запуск було відкладено для проведення тристоронніх консультацій [5].

Угода про асоціацію «Україна – ЄС» передбачає не лише обнуління митних ставок у двосторонній торгівлі. Україна також має впроваджувати європейські технічні стандарти, фітосанітарні правила, інші регуляції, що стосуються безпечності промислової й харчової продукції [5].

Безумовно, як показує аналіз статистичних даних [15] (рис. 1), ці зміни позначилися на динаміці географічної структури експорту та імпорту України з ЄС: починаючи з 2014 р. відбувалося суттєве зростання питомої ваги ЄС як в експорті (з 31,5% до 42,6% у 2018 р.), так і в імпорті товарів (з 38,7% до 40,6% у 2018 р.).

Рисунок 1

Динаміка питомої ваги ЄС у зовнішній торгівлі України товарами

Джерело: побудовано автором за [15].

В абсолютному вимірі у 2018 р. український експорт товарів до країн ЄС зростав найбільшими темпами (на 15% до 2017 р.) порівняно з іншими регіонами (до інших країн – на 5,6%), що вказує на переорієнтацію вітчизняних виробників на європейський ринок. Однак відбулося уповільнення темпів його зростання порівняно з 2017 р. (табл. 1). При цьому слід вказати на скорочення негативного сальдо зовнішньої торгівлі з цим регіоном (–6,3% до 2017 р.) [4].

Таблиця 1

Динаміка зовнішньої торгівлі товарами з ЄС

Показник	2016 р.	2017 р.	2018 р.	Зміни до відповідного року, %	
	млн. дол. США			2017 р. до 2016 р.	2018 р. до 2017 р.
ЗТО	30637,1	38332,8	43373,5	25,1	13,1
Експорт	13496,3	17533,4	20157,0	29,9	15,0
Імпорт	17140,8	20799,4	23216,5	21,3	11,6
Сальдо	-3644,5	-3266,0	-3059,5	-10,4	-6,3

Джерело: побудовано автором за [4].

У 2019 р. простежувалася тенденція, що склалася раніше. Так, за I квартал 2019 р. обсяги експорту до країн ЄС збільшилися на 251 млн. дол. США (6,2%), але частка цих країн у загальному експорті скоротилася до 38,3% (у січні – березні 2018 р. – 39,0%). Обсяги імпорту з ЄС за цей період зростали найбільше – на 628 млн. дол. США (на 13,8%) порівняно з іншими регіонами зафіксоване також збільшення частки цих країн у загальному обсязі імпорту (з 36,4% до 38,8%) [4].

Крім цього, як показують статистичні дані (табл. 1), у 2018 р. вже краще простежується тенденція до переорієнтації вітчизняних виробників на європейський ринок.

Характерною ознакою в останні роки є деіндустріалізація експорту та закріплення його аграрної спеціалізації. Вітчизняна економіка продовжує утверджуватися на міжнародних ринках як ключовий аграрний гравець. Продовольчі товари і сільськогосподарська сировина у 2014–2018 рр. остаточно закріпилися як основа українського експорту, сформувавши у 2018 р. 34% (у I кварталі 2019 р. – 38,3%) експортних поставок (для порівняння: у 2007 р. ця частка становила 12,8%) [16]. Водночас успішне просування виробників аграрної продукції на зовнішні ринки відбувається на тлі масштабної деіндустріалізації товарного експорту. Продукція металургії натепер формує лише 26,3% експорту (44,5% у 2007 р.), а товари технологічного машинобудування – 6,9% (відповідно 16,4%) [16].

При цьому збільшення в експорті частки продовольчих товарів та сільськогосподарської сировини (відповідно 22,9% і 19,1% у 2016 р. та 24,6% і 17,4% у I кварталі 2019 р.) знижує можливості забезпечення зовнішньоекономічної безпеки України, оскільки до традиційних кон'юнктурних ризиків, характерних для всіх сировинних товарів, додаються ризики перманентних забо-

рон та обмежень доступу до зовнішніх ринків аграрної продукції, на більшості з яких діють потужні захисні тарифні й інші бар'єри.

На противагу експортним тенденціям у структурі імпорту в 2018 р. Україна наростила частку товарів машинобудування (до 28,9% і 30,6% у I кварталі 2019 р.), скоротивши частку мінеральних продуктів до 24,8% (20,3% у I кварталі 2019 р.) [16]. Третіми за вагомістю в імпорті традиційно є товари хімічної промисловості (12,3% у 2018 р.). Сукупна частка цих груп товарів практично не змінюється протягом останнього десятиліття та в 2018 р. становила 66% (65,7% у I кварталі 2019 р.).

З огляду на це важливим питанням на даний час є товарна структура експорту й імпорту між Україною та ЄС. Як видно з рис. 2, з 2016 р. розподіл за питомою вагою товарного експорту до ЄС залишається майже без змін. Як і раніше, у топ-п'ятірку товарів з України до ЄС за обсягами входять: продукція АПК, метали, мінеральні продукти й машини [15].

Рисунок 2

Основні групи українського експорту до країн ЄС

Джерело: побудовано автором за [15].

Найактивніше українську аграрну продукцію купують Нідерланди – 15,5% від загального обсягу світового експорту, Польща – 14,5% та Італія – 13,8%. 90% обсягу експорту продовольчих товарів постачається до 10 країн ЄС. У 2018 р. експорт зростав до більшості цих країн, крім Франції (внаслідок зниження поставок олії та насіння ріпаку), Румунії (за рахунок цукру) і Болга-

рії (за рахунок олії). На перше місце за обсягами експорту продовольчих товарів вийшли Нідерланди передусім завдяки істотному нарощенню закупівель насіння ріпаку, соєвих бобів та кукурудзи. Також суттєво зросли поставки м'яса птиці (у 2,4 разу в 2017 р.) й вершкового масла (у 4,2 разу в 2017 р.), хоча їх частка залишається невеликою.

Високий приріст експорту до Європи у 2017–2018 рр. був забезпечений як фізичними обсягами, так і сприятливими цінами. Зокрема, основним драйвером зростання експорту продовольчих товарів були саме фізичні обсяги, а експорту товарів металургії – сприятливі ціни [17].

Протягом вказаного періоду збільшувалися поставки «специфічної» продовольчої продукції (чорниці й журавлини, варення та джемів, равликів і молюсків, воску бджолиного, троянд тощо). Динамічно зростав експорт деревини та виробів з неї, а також меблів. Незважаючи на відносно незначні обсяги, нарощувався експорт окремих видів машинобудівної продукції (проводів, акумуляторів, водонагрівачів). Однак його динаміка залишається чутливою до разових поставок, тобто характеризується відсутністю довгострокових контрактів.

Одна з головних переваг ЗВТ з ЄС для українських компаній – це можливість без сплати мит ввозити і вивозити певний обсяг товарів. Квоти вибираються за лічені місяці. Так, за станом на середину 2018 р. повністю використані річні квоти на вивезення пшениці, кукурудзи, яблучного та виноградного соку, солоду, томатів, меду, вершкового масла. Проте українські виробники агропродукції, як і раніше, не можуть забезпечити достатні для заповнення безмитних квот обсяги нішевих культур. Так, наприклад, повністю не були використані квоти на часник, овес, цукор, гриби, продукцію з обробленого молока, цукрові сиропи. Часто це відбувається через те, що компанії не готові займатися сертифікованим виробництвом нішевих культур, їм достатньо покупців всередині країни, вони не готові отримувати необхідні дозволи для торгівлі на європейському ринку [7]. Варто уточнити, що, відповідно до Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, протягом п'яти років розміри квот мають збільшуватися на 10% щорічно.

Необхідно також визнати, що у 2018 р. експорт аграрної продукції став менш активним і його темпи почали скорочуватися. Найбільше зростання темпів продажів показали промислові товари, зокрема вироби з металу, а також машини й обладнання. Тут мали вплив кілька чинників: зменшення поставок зернових і соняшникової олії через зниження їх урожаю попереднього року, а також те, що українські компанії поступово починають виробляти товари, якість яких відповідає очікуванням європейських покупців. Так, можна навести приклад зростання експорту автомобільних свічок запалювання. Поставки цієї продукції в ЄС зросли на чверть та зайняли другу позицію з експорту в грошовому еквіваленті після кукурудзи. Це стало можливим після залучення інвестицій у підприємства, орієнтовані на виробництво запчастин для автомобілів. Починаючи з 2015 р. в Україні відкрили дев'ять нових заво-

дів з виробництва автомобільної кабельної продукції, ще кілька заводів будуються. Проте, як і раніше, в ЄС затребувані лише українські товари, виробництво яких вимагає ручної праці, а не технологій (як виробництво автокабелів, де «технологія» зводиться до ручного скручування проводів та скріплення їх пластиковими стяжками). Україна поки що не експортує справжню технологічну продукцію. Підприємства, які продають в Євросоюз готову високотехнологічну продукцію на зразок дронів і електровелосипедів, – це лише невеликі стартапи, що експортують дрібні партії товарів [17].

Потрібно зазначити, що серед товарів, які забезпечують валютні надходження українським підприємствам, є меблі й текстильний одяг. Це великий успіх малого та середнього бізнесу (МСБ). На жаль, поки немає статистики зовнішньоекономічної діяльності залежно від розміру підприємства, але можна припустити, що частка МСБ в експорті значно збільшилася за останні три роки.

Отже, загалом український бізнес вже отримує переваги від впровадження зони вільної торгівлі з ЄС через [1]:

- зниження митних бар'єрів (скасовано понад 98% мит з обох боків). Тому товари і послуги, що імпортуються з єдиного ринку ЄС, здешевлюються завдяки усуненню митних тарифів; українські товари не обкладаються митом під час ввезення до ЄС;
- вирівнювання умов ведення бізнесу між Україною та ЄС через гармонізацію законодавства. Відповідно, з'являється конкуренція у зближених правових середовищах між українським бізнесом і бізнесом ЄС та відбуваються зміни у функціях і роботі деяких регуляторних органів України з метою наближення до стандартів регулювання ЄС;
- використання нових інструментів знаходження партнерів, зокрема через Європейську мережу підприємств (EEN);
- застосування інструментів та механізмів ЄС для розвитку малого і середнього бізнесу (COSME);
- альтернативний ринок з огляду на ускладнення доступу на традиційні ринки;
- спрощення залучення технологічних та інноваційних рішень з країн ЄС;
- покращення доступу до якісних технологій, насіння, засобів захисту рослин;
- надання безмитних квот (TRQ) на ввезення продукції до ЄС за окремими позиціями.

Для країни загалом можна виділити переваги від запровадження стандартів і вимог Європейського Союзу, що дає змогу виробляти якісніші вітчизняні товари. Відповідно підвищення якості товарів на внутрішньому ринку сприяє міжнародній конкурентоспроможності української продукції, що створює потенціал для нарощування обсягів експорту не лише до ЄС, а й до інших країн світу.

Отже, аналіз показує, що сировинна спрямованість українського експорту, в тому числі за рахунок значної частки поставок продукції АПК, породжує значні ризики, зважаючи на залежність від кон'юнктурних коливань та впровадження різних захисних заходів країн-партнерів із торгівлі.

Український уряд і виробники не можуть безпосередньо впливати на процес розподілу тарифних квот, оскільки, відповідно до встановленої процедури, ініціатором використання цих тарифних квот є компанії-імпортери у країнах ЄС, які мають право подавати до своїх урядів заявки на здійснення імпорту. Згодом такі заявки спрямовуються для реєстрації до Європейської Комісії [8]. Таким чином, завдання українських продавців полягає у знаходженні потенційного покупця в ЄС, який би зміг організувати подачу відповідної заявки, а завдання уряду України – у створенні максимально сприятливих умов для вітчизняних виробників щодо знаходження потенційних покупців. З огляду на це бажано створити базу даних потенційних покупців, що спростить процес пошуку вітчизняними товаровиробниками ділових партнерів у країнах ЄС.

Також через використання квот для агропродукції у перші місяці року існує потреба як у збільшенні розміру квот, так і у поліпшенні їх адміністрування. Досягнення цієї мети можливе шляхом проведення переговорів з ЄС із наданням відповідних математичних розрахунків.

Ще одним викликом у зовнішній торгівлі України з Європейським Союзом є утримання значного від'ємного торговельного сальдо, що здійснює тиск на платіжний баланс та вартість національної валюти. З огляду на це необхідно проаналізувати динаміку європейського імпорту і його структуру.

Якщо розглянути імпорт товарів з ЄС, то можна виокремити тенденцію до нарощування закупівель газу та імпорту машинобудівної продукції, завдяки чому Європа є також лідером за імпортом товарів в Україну, її частка в імпорті у 2018 р. збільшилася до 41%. Зокрема, країни Європи забезпечують майже половину загального імпорту продукції машинобудування [15]. Стимулюється зростання імпорту збереженням високого попиту з боку аграріїв (зокрема, на сільськогосподарську техніку – тракторів з Німеччини і Франції, інсектициди й добрива) та поживленням споживчого попиту (в тому числі на легкові авто, чому також сприяло послаблення податкового навантаження).

Рисунок 3

Основні групи українського імпорту з ЄС

Джерело: побудовано автором за [15].

Серед імпортованої в Україну агропродовольчої продукції найбільші обсяги припадають на готові харчові продукти (6,2% у 2018 р.), зокрема на рибу і ракоподібних (морожена риба), різні харчові продукти, насіння олійних культур, каву й чай. Їх сукупна частка становить практично половину вартості всього аграрного імпорту.

Україна почала скасовувати ввізні мита на імпорт з ЄС із 1 січня 2016 р. – від початку створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС. Для окремих, «чутливих» товарних груп Україна застосовує поступове зменшення / скасування ввізних мит для імпорту походженням з ЄС у межах зони вільної торгівлі між Україною та ЄС протягом перехідних періодів – від 3 до 10 років (додаток I–A до Угоди про асоціацію). Також Україна встановила безмитні тарифні квоти для трьох видів товарів (м'ясо свинини; м'ясо птиці й цукор) і передбачила додаткові обсяги для двох з них [13].

Як показує аналіз даних Держстату [15], від'ємне сальдо торгівлі з Євросоюзом роблять газ, нафта, нафтопродукти, автомобілі та фармацевтична продукція. Тому варто зауважити, що якби Україна не імпортувала з ЄС лікарські засоби і газ, це миттєво перетворило би торговельний баланс з ЄС на позитивний. Однак є об'єктивна ситуація, яку здатна змінити винятково нова державна політика.

Отже, проведений аналіз дає змогу стверджувати, що ситуація з торгівлею України та ЄС не виглядає цілком однозначною. По-перше, незважаю-

чи на нарощування поставок до країн ЄС, структура експорту залишається переважно сировинною й низькотехнологічною, що спричиняє ризики внаслідок цінових і кон'юнктурних коливань; по-друге, зниження ввізних мит ЄС не зумовило суттєві зміни у структурі зовнішньої торгівлі: сировинний імпорт з України та високотехнологічний експорт до ЄС; по-третє, зберігається негативне сальдо в зовнішній торгівлі за більшістю груп товарів, що несприятливо впливає на платіжний баланс і економічне зростання.

Висновки

На даний час завдяки Угоді про вільну торгівлю Європейський Союз є провідним торговельним партнером України. Незважаючи на позитивні зрушення, зберігається дефіцит торгівлі товарами України з країнами Європи через високу частку в імпорті товарів з високою доданою вартістю. Опанування ж нових ринків вітчизняними експортерами стримується тривалим та капіталомістким процесом приведення української продукції до європейських стандартів. Одним з перспективних шляхів вирішення може бути посилення орієнтації на експорт не тільки сировини, а й продукції з високою доданою вартістю, виробленої харчовою і переробною промисловістю. Доцільно прискорити диверсифікацію експорту м'ясної та молочної продукції, яка переважно спрямовувалася на російський ринок.

Україна страждає як від сировинного експорту, так і від сировинного імпорту. Надмірна залежність від них створює додаткові загрози у разі ймовірної рецесії в Євросоюзі й підвищення цін на енергоносії.

Для сприяння нарощуванню обсягів експорту української продукції до ЄС необхідно поліпшити адміністрування торговельних операцій між Україною та ЄС шляхом зменшення витрат вітчизняних експортерів при поставках товарів до ЄС, збільшення розміру квот, відстоювання інтересів українських експортерів продукції в інституціях ЄС і зменшення поставок некритичного імпорту.

Список використаної літератури

1. Bazhenova O. The impact of the EU-Ukraine Deep and Comprehensive Free Trade Area on the Ukrainian industrial sector [Electronic resource] / O. Bazhenova, A. Bochi, V. Povoroznyk // Democracy House. – 2019. – Mode of access : <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/15250.pdf>.

2. Балежентіс А. Асиметрії торговельної інтеграції України та ЄС [Електронний ресурс] / А. Балежентіс, О. Яценко // Міжнародна економічна політика. – 2018. – No 1 (28). – Режим доступу : http://ierjournal.com/journals/28/2018_2_Basentius_Yatsenko.pdf.
3. Гайдуцький П. Україна – ЄС: проблеми інтеграції / П. Гайдуцький // Дзеркало тижня. – 2013. – № 20.
4. Динаміка географічної структури зовнішньої торгівлі товарами [Електронний ресурс] / Держ. служба статистики України. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/zd/zd_rik/zd_u/g_s_rik_u.html.
5. ЄС – Україна: поглиблена та всеохоплююча зона вільної торгівлі [Електронний ресурс] / Представництво Європ. Союзу в Україні. – Режим доступу : http://eeas.europa.eu/archives/delegations/ukraine/documents/virtual_library/dcfta_guidebook_web.pdf.
6. Звіт про виконання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом у 2018 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://eu-ua.org/sites/default/files/inline/files/association-agreement-implementation-report-2018.pdf>.
7. Зона вільної торгівлі з ЄС: підсумки 2018 року [Електронний ресурс] / УКАБ. – Режим доступу : http://ucab.ua/ua/pres_sluzhba/novosti/zona_vilnoi_torgivli_z_es_pidsumki_2018_roku.
8. Зона вільної торгівлі [Електронний ресурс] // Євроінтеграційний портал. – Режим доступу : <https://eu-ua.org/zona-vilnoi-torhivli>.
9. Касич А. О. Стан та перспективи торговельних відносин України з країнами Європейського Союзу / А. О. Касич, О. А. Цокало // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2015. – Вип. 13, ч. 3. – С. 23–28. – (Економічні науки).
10. Мельник Т. М. Тарифне регулювання торгівлі сільськогосподарською продукцією України в контексті євроінтеграції [Електронний ресурс] / Т. М. Мельник, О. С. Головачова // Економічний простір. – 2013. – № 80. – С. 5–21. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecpros_2013_80_3.
11. Непрядкіна Н. В. Особливості й перспективи розвитку зовнішньої торгівлі України і ЄС сільськогосподарською продукцією [Електронний ресурс] / Н. В. Непрядкіна // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2018. – Вип. 7. – С. 60–65. – (Серія : Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм). – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhMv_2018_7_11.
12. Новий курс: реформи в Україні 2010–2025 рр. : нац. доп. / за заг. ред. В. М. Гейця та ін. – К. : НВЦ НБУВ, 2010. – 232 с.

13. Співробітництво між Україною та Європейським Союзом [Електронний ресурс] /. М-во екон. розвитку і торгівлі. – Режим доступу : <http://me.gov.ua/Tags/DocumentsByTag?lang=uk-UA&id=10ca8da3-169d-419b-a6f2-d42635f92b8b&tag=SpivrobitnistvoMizhUkrainoiuTaYevropeiskimSoluzom>.
14. Тарифні квоти в рамках ПВЗВТ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=f5cea3c3-d7e0-4e49-994d-f87089e3d3fc&title=TarifniKvotiVRamkakhPvzvt>.
15. Товарна структура зовнішньої торгівлі з країнами ЄС [Електронний ресурс] / Держ. служба статистики України. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2019/zd/tsztt_ES/tsztt_ES_u/tsztt_ES_3_19_u.htm.
16. Товарна структура зовнішньої торгівлі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2019/zd/tsztt/tsztt_u/tsztt0419_u.htm.
17. Що змінилося в українській економіці від Угоди про асоціацію? [Електронний ресурс] // Європейська правда. – 2017. – Режим доступу : <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/05/18/7049377/>.
18. Ярош-Дмитренко Л. О. Зовнішньоторговельні відносини України з країнами Євросоюзу у контексті інтеграції до європейського економічного простору / Л. О. Ярош-Дмитренко // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. – 2017. – Вип. 25(1). – С. 48–52. – (Серія : Економіка і менеджмент). – Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_eim_2017_25\(1\)_12](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_eim_2017_25(1)_12).

Стаття надійшла до редакції 2 серпня 2019 р.